

De ha bizonytalanná válhat is tapogatózásunk, mikor azt keressük: merre vezethetett volna Sarkadi Imre pályájának további útja, a *megvalósult értékek* kötetbeni együttesét látva nem kell elbizonytalanodnunk, ha ítélkezni akarunk. A megjelent novellák zöme biztosan állta ki az idő próbáját.

*

A válogatás — a sorozat természetéből adódóan — bőkezűbb a korábbi gyűjteményénél. Egyes kisebb fajsúlyú elbeszéléseknek, vagy például a föltételezhetően filmvázlatnak íródott *Barátság*nak és a *Viharban* című kisregény lényegesen kevésbé sikerült fogalmazványát jelentő *Balatoni vihar* című novellának a közzététele ugyan nem biztos, hogy indokolt volt, néhány — részben már említett — novellának e kötetben történt első megjelentetését azonban mindenképpen üdvözölhetjük. (*Szépirodalmi*, 1975.)

TAMÁS ATTILA

Itt állok, másként nem tehetek

SÜTŐ ANDRÁS KÉT DRÁMÁJA

Vajon mi izgatta Kohlhaas Mihály, Kálvin és Szervét régvolt küzdelmeiben, sorsában Sütő Andrást, a mai erdélyi magyar író? Semmi okunk feltételezni, hogy csupán a színpad nemes fegyverével akart volna bosszút állni Kálvinon, aki Genf puritán prófétájaként és zsarnokaként nemcsak a világi zenét tiltotta a városban, hanem a színházat is; avagy pusztán egy nagyszerű regény adaptációja és a reformáció egykori viszályainak értelmezése lett volna a célja. Közhely, hogy a történelmi dráma, legalábbis a jó történelmi dráma több, mint egy hajdani kor földidézése, színes tabló. Posa márkí egy spanyol zsarnokkirály dolgozószobájában szavalja el szenvedélyesen szép tirádáját a gondolatszabadságról, de a XVIII. század végének német nyomorúságát és vágyait kiáltja világgá; Bánk vagy Tiborc szavaiból nem II. Endre korának hangja csap ki, hanem az aktuális nemzeti és társadalmi gond.

*

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapjának* forrása egy klasszikus remekmű volt, Kleist *Kohlhaas Mihály*a: annak az embernek tragédiája, akit „jogérzete rablóvá és gyilkossá tett”. Kohlhaas eszeveszett dühvel, a világot és önmagát fölperzselő indulattal keresi a maga és a világ igazságát, mint a történelem és az irodalom oly sok halhatatlan megszállottja, például Ráby Mátyás vagy Cankar Jernej szolgalegénye. (Különös, bár talán az *Egy lócsiszár* hatása is, hogy egy most induló, kitűnő fiatal elbeszélő, Hajnóczy Péter, ironikusan-patetikusan éppen Kohlász Mihálynak kereszteli el egyik hőst, azt a harmincegy éves magyar kazánfűtőt, aki ugyancsak az igazságot keresni indul el, napjainkban).

Drámájának alaprajzát, a történet néhány fontos epizódját, a regény főfiguráit a *Kohlhaas Mihály*ból kölcsönzi Sütő, valójában azonban más, más is érdekl, mint Kleistet. Ezt már a dráma elején jelzi, mindenképp azzal, hogy Nagelschmidtnek, aki a regényben jelentéktelen mellékszereplő volt, igen nagy súlyt ad, Kohlhaas nézeteinek alakulásában csakúgy, mint magában a cselekményben. Nagelschmidt az, aki a dráma expozíciójában a reformáció egykori forradalmi szellemét képviseli, a münzeri hagyományt — s nemcsak az urakkal meg a lutheri magatartással szem-

ben, hanem az eseményeket pusztán az írott jog, a törvény nézőpontjából megítélő derék lócsiszárral vitatkozva is. Nekikeseredésében, ha nem volna anakronizmus, azt mondanám, kurucos vagdalkozásában eleinte szinte fantasztának tetszik Nagelschmidt; Kohlhaas megmosolyogja, csitítja, fékezi: bízik Istenben, a fejedelemben, Lutherben, kivált pedig a jogban, a törvényben. Események sorozatának kell bekövetkeznie, mindenekfölött Lisbeth halálának, hogy ráébredjen: gyanútlan bizalma illúzió volt. Csak ekkor szánja el magát az iszonyú bosszúra. És a magánháború csakhamar már-már parasztlázadássá nő.

De Sütő András, mielőtt megkeresné és miközben fölhevíti az események drámai forrójait, színműveknél szinte szokatlan gazdagsággal (és mégis a cselekménybe építve) tömören utal a külvilágra is: az új vallást szaporán elszajgató uraknak a régiéknél is alprább és komiszabb kegyetlenségére, kapzsiságára csakúgy, mint a „szolgálatos fülek” állandó veszedelmére, a balkáni korrupcióra, arra az igazságszolgáltatásra és közéletre, ahol az írott szónak már nincsen saját értelme, csak értelmezése, a hatalmat gyakorlók és kiszolgálók hipokrizsiére — hol megelevenítve őket a drámai folyamatban, hol szellemes, olykor metaforikus (vagy akár aktualizáló) megjegyzésekben utalva típusokra, jelenségekre. Ebben a világban, ilyen világban él Kohlhaas Mihály, az ösztönösen lázadó parasztvezér és a citoyen egy lehetőségének ötvözete; a parasztvezéré, aki szertelen indulatában kastélyokat gyűjt föl, urakat gyilkol, hogy azután szervezetlen és ideológia nélküli csapataival elbukjék — és a citoyené, aki 1789-ben lerombolja majd a Bastille-t (hogy nyomban utána új börtönöket építsen helyette...).

Sütő azonban nem csupán Kohlhaasnak ezt az első nagy fordulatát, a dráma első fordulatát robbantja ki, vagyis azt a pillanatot, amikor a Nagelschmidtet nemrég még türelemre intő lócsiszár megindul a törvénytípró bárók ellen; ha csak ezt a folyamatot ábrázolná, csakugyan megrekedne a regény dramatizálásánál. Sütőt a botcsinálta forradalmár megtorpanása és ebből következő tragédiája foglalkoztatja igazából: ebből építi föl a dráma második nagy fordulatát. Kitűnő drámai érzékkel akkor lépteti föl Luthert, amikor Kohlhaas parancsot ad Vencel báró kivégzésére; és Luthernek itt más a szerepe, mint Kleistnél. Ott főként a vallás szavaival igyekezett visszatartani Kohlhaast — itt jórészt politikai érvekkel támad rá. A lókereskedő mégsem érti meg, mi történt, mi történik, nem ébred rá, hogy imádot bálványra, a protestantizmus nagy kezdeményezője ekkor már egyensúlyt igyekszik teremteni urak és parasztek között, sőt, válságos helyzetekben eltökélten a lázadás ellen prédikál: a parasztokkal úgy kell elbánni, mint haramiákkal, hirdette nemrég, a Münzer-felkelés idején: „Szúrjátok, vágjátok, üssétek, öljétek őket. Ha valaki túlságosan keménynek tartja ezt, gondoljon arra, hogy a lázadás tőrhetetlen, és minden órában várható a világ pusztulása.” Kohlhaas nem szövetségest nyer Lutherben, közvetítőt is alig: éppen az új egyház megalkuvásba kényszerült vezére lesz elveszejtője tiltásaival, tanácsaival.

De csak azért, persze, mert a lócsiszár elfogadja a tanácsait: ez a drámai vétsége Sütőnél. Hogy nem következetes és tudatos forradalmár, csak indulatai, ösztönei hajtották a tronkai vár ellen, s most visszakanyarodik eredeti álláspontjához: illúzióhoz.

A bitófa lábánál már csak egyetlen pillanata marad az újabb fölismerésre, a harmadik fordulatra. Ennek fölismerésére, hogy megcsalták; hogy mégiscsak Münzer útján kellett volna maradnia: „Az a jó — mondja Nagelschmidtnak. — Az a legrövidebb. A hazavezető.” De mégsem ezekkel a szavakkal zárul a dráma: jelképes, hogy Nagelschmidt, a következetes forradalmár mondja ki az utolsó szót, s az nem csak a félrevezetett és önmagát ábrándokkal kápráztató Kohlhaas tragédiájára utal, hanem egyszersmind az új forradalmakat, az örök forradalmat ígéri.

Hogy az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (amelyet egyébként Magyarországon a kaposvári színház mutatott be) ilyen meggyőző erővel követi nyomon hősének sorát a kohlhaasbrückeni háztól a drezdai piacérig, azt a dráma politikai-gondolati vonulatának és a magánéleti motivációknak teljes egysége biztosítja. Kohlhaas nem

olyan ember, akit eszmék indíthatnának meg a bárók ellen: személyes sérelmei kényszerítik rá, hogy fegyvert ragadjon, lóra üljön és porig égesse a kastélyokat. Sütő András drámája Kohlhaas nehezen megszülető elszánását épp oly hitelesen készíti elő és épp oly nagy erővel robbantja ki, mint amilyen eleven és hihető az események ritmusának felgyorsulása, majd a brandenburgi lókereskedő indulatainak ellobbanása, Kohlhaas megzavarodása, magáramaradása, illúzióinak újbóli eluralkodása és a végső, újra föltűnő remény. Hiteles és árnyalt márcsak azért is, mert vonzó-taszító erővonalak közegében, gyújtópontjában alakul, épül a dráma (vagy inkább tragédia): a hajthatatlan forradalmár, a komisz várúr, a gyáva és áruló írástudó, az imádott feleség az a négy nagy meghatározó erő, amely a társadalomba ágyazva éppúgy megszabja Kohlhaas útját, mint alkati elrendeltesé.

*

A reformáció történetének nem sokkal későbbi időpontjában játszódik a kötet másik drámájának, a *Csillag a máglyának* cselekménye. Kálvin és Szervét egykori küzdelmében alighanem az emberi szellem és magatartás két homlokegyenesen ellentétes lehetősége ragadta meg Sütő érdeklődését. Viadaluk már kortársaik szemében is több volt egyszeri, különleges esetről. A genfi máglya fénye a megcsontosodó egyház terrorjának és a szellem forradalmi szabadságának, a homo unius librinek és az örökké elégedetlen, kutató értelemnek párbaját világította meg előttük. „Ki az eretnek? — kérdezi gúnyosan Castello, Szervét híve és Kálvin ellenfele. — Mindenki, aki nem követi a mi meggyőződésünket...”; Szervét radikális tanainak, emberi példájának és Kálvin gyilkosságba torkolló türelmetlenségének tanulsága éppen egy nagy erdélyit, Dávid Ferencet segít meg abban (nem sokkal később), hogy elinduljon merész útján és elsőként nyilvánítsa ki, Szervétet követve, de túl is lépve eszméin, a vallási türelem törvényét.

A *Csillag a máglyának* az indítása a legerősebb. A párizsi jelenet igazi drámai expozíció; aki úgy veszi kezébe a könyvet, úgy ül be a színházba, hogy nem ismeri Szervét történetét, az is megsejti, hogy Kálvin és Szervét testvéri barátsága, elvi szövetsége előbb-utóbb szét fog bomlani: Sütőnek ugyanis a szinte modern tragikomédiába átforduló, félelmetes és egyben mulatságos házkutatási epizód során arra is marad ereje, hogy fölvezolja a két jellemet. Kálvin a gyakorlati ember, az elhivatott politikus elszántságával tör célja, a hatalom felé, noha a hatalmat persze csak eszköznek tekinti az elv szolgálatában; Szervét örök forradalmár, a szellem korlátatlan, feltétlen szabadságának híve. Kálvin ekkor még azt vallja ugyan, hogy „...nem keresztényi eljárás az egyházból kitaszítottakat fegyverrel üldözni és megtagadni tőlük a szabad vizsgálódás legelemibb jogát, nem keresztényi eljárás az eretnekeket megölni, őket tűzzel és vassal pusztítani”, de csak azért gondolkodik így, mert még nincsen „saját” egyháza, nincsenek saját eretnekei: alkata, fanatizmus már magában rejtja a majdani zsarnok lehetőségét; Szervét minden béklyót elvető, tiszta, következetes logikája, szellemi függetlensége, járatlansága az evilági dolgokban előlegezi mártíriumát. Sütő itt még épp csak jelzi a kettejük szövetségében megbúvó ellentétet: jelen van már, de most még erősebb, fontosabb az ifjú barátság, sőt majdnem hogy nézetazonosság, csak annak árnyékában sejlík föl az, ami elkerülhetetlenné teszi összeütközésüket. A hitnyomozó szellemesen megformált, sátánian „modern” alakja még nem robbanthatja ki ezt az ellentétet, sőt éppen hogy összetartásra készíti a két fiatal tudóst. (Egyébként drámai telitalálat, hogy a hitnyomozónak később is funkciója akad: Genfben majd éppen Kálvintól fogja kikérni Szervétet a francia király és inkvizíció megbízásából.) — A második, vienne-i kép továbbgördíti a cselekményt, s jóllehet Kálvin nem lép színre, megtudjuk, hogy időközben hatalomra került, Genf zsarnoka lett, s mint ilyen alkalmasint megtagadta hajdani eszméit, hiszen megtagadja barátját is. Ennek a jelenetnek külön feszültséget ad az okos és kegyetlen inkvizítor remekül megrajzolt alakja. A hatalmat gátlástalanul kiszolgáló, kíméletlen Ory ugyanis nem egyszerű végrehajtó közege a katolikus egyháznak, kihallgató terme nem csupán a hóhér

előszobája: arra törekszik, hogy megértse (sőt: áldozataival megértesse) a világ irgalmatlan mechanizmusát. És közben még gyönyörködik is; ő nem a foglyok testi, hanem lelki megkínzását élvez: szellemi szadista.

A drámának e kitűnő indítás után fölfelé kellene ívelnie, a helyzet e sokértelmű — és mégis oly egyértelmű — exponálása után az olvasó (a néző) természetesen a két főhős emberi és eszmei összecsapását várja. Az eszmei nem is marad el. A második és harmadik fölvonásban hosszú, sőt olykor hosszadalmas viták töltik be a színpadot, Szervét és Kálvin elvei többszörösen is összecsapnak. Kálvin, a hatalom birtokosa, végül is letiporja, máglyára veti Szervétet: fölismeri, hogy ifjúkori barátja, mint Ory, az inkvizitor mondta, rosszabb ellenségeinél: az ellenzéke. Szervét nem azért veszedelmes, mert hittudományi kérdésekben nem ért egyet Kálvinnal: sokkal mélyebb, lényegesebb okból az: azt vallja, hogy az egyház — egy egyház — nem csak akkor bukik meg, ha belső vagy külső erők megdöntik, hanem akkor is, ha elárulja uralomra jutása előtti, egykori elveit és gyakorlatát, ha már csak nevében azonos hajdani, forradalmi önmagával. Az ilyen egyház, mi sem természetesebb, kérielhetetlenül üldözi ellenzékét, eretnekeit, azokat, akik továbbgondolni és továbbvinni igyekeznek mindazt, amit egykori elnyomatása idején vallott, tett. A konfliktus adva van, a tragédia elkerülhetetlen. Kálvin és Szervét egyaránt elmondhatná a mozgalom nagy kezdeményezőjének, Luthernek szavait: „Itt állok, másként nem tehetek”; itt, a Saint-Pierre szöszékén, és amott, a máglya előtt. Az egyik éget, a másik megégettetik.

Sütő drámájában ez a gondolati, vagy ha úgy tetszik, társadalmi, történelmi, politikai összeütközés két súlyos egyéniségbe kíván öltözni. Szervét rajongásának, eltökéltségének, konokságának akkor van hitele, ha egy nagy jellem adja fedezetét; s persze az is szükséges a drámához, hogy Szervét jelentős személyiséggel csatázzon, egy olyan Kálvinnal, aki az egyházat, az eszmét, a várost nemcsak vakhitből védelmezi, hanem őszinte hittel is; aki épp ezért győzi a vitát eretnekével. Csak két igazság — vagy vélt igazság — ütközéséből pattan ki igazi tragédia; ha bármelyik erőtlén, a küzdelemnek nincs feszültsége, mert nincs valódi tétje. A nagy drámák azonban az igazságok hierarchiáját is ismerik, s cselekményük során épp ezért némileg elbillen a mérleg — etikailag is, lélektanilag is. Sütő pontosan tudja ezt: „Az igazi drámai feszültség — mondja egy nyilatkozatában — akkor jön létre, amikor annak az igazában hiszünk, aki éppen ezt fejtegeti, és talán csak a legvégen derül ki, hogy voltaképpen melyikük a történelmileg meghatározott igazság hordozója.” De hogy Szervét és Kálvin igazsága közül melyiket választja, az már meglepí az olvasót; azt is, aki történelmi tapasztalatai alapján nem a zsarnokká vedlett hitújító mellé állna, azt is, aki tudja, hogy Castelliótól és Dávid Ferenctől kezdve Voltaire-en keresztül egészen a polgári humanistákig és a modern forradalmárokig az írók, gondolkodók rokonszenve jobbra Szervét, nem pedig a Szervétet megegyező Kálvin felé irányult. Sütő rokonszenve, vagy legalábbis történelemszemlélete megfordítja ezt az értékrendet: Kálvint nemegyszer Szervét fölé hagyja magasodni vitáik során, a genfi diktátor „reálpolitikájá”-nak érvei már-már diadalmaskodni látszanak a földönfutó filozófus nemes, de kissé elvont és naiv rajongásán, meddőnek és korszerűtlennek sejtetett szabadsághimnuszain. (A budapesti előadás egyébként igencsak módosított ezen az erőviszonyon, Szervét javára.) Sütőnél persze szándékos a dráma elején kialakult egyensúlynak *ilyen irányú* elbillentése. „Kálvin — folytatja idézett nyilatkozatát — valójában kényszerűségből cselekedett, mert ha Szervéttel szemben elnéző lett volna, az alkalmasint nem válik hasznára a maga mozgalmának. Márpedig azóta, az idők folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy kettejük harcában Kálvin eszméi bizonyultak társadalmilag hatásosabbnak.” De a „társadalmi hatásosság” ilyen értelmezése filozófiailag és politikailag egyaránt elfogadhatatlan, s természetesen nem csak azért, mert visszalépés Castellió, Dávid Ferenc vagy Voltaire és a többiek álláspontjához képest, hanem azért is, mert akarva-akaratlan igazolni kívánja a történelemnek azóta végbement sok csúfos, káros, végzetes aktusát.

Tételét Sütő azzal is hangsúlyozza, hogy Kálvin alakját gazdagabban, épp ezért elevenebbnek, emberibbnek is ábrázolja, mint Szervétet. Kálvinról, ha nem is sokat, de megtudunk ezt-azt: föltűnik a színén felesége, Idelette, szó esik száműzetéséről, gyermekei haláláról, testi és lelki szenvedéséről; belső átalakulásának folyamatát nem követjük ugyan nyomon, de két fontos stációját mégis látjuk: Genfben már más, mint ami Párizsban volt, fanatizmusa, hatalomvágya, hiúsága, zsarnoki puritanizmusa időközben kibontakozott, eluralkodott rajta. Szervét viszont merőben statikus és ezért szegényesebb, érdektelenebb alkat, egyéniség: rajongásának hőfoka Párizs óta mit sem emelkedett vagy csökkent, jellemén nem faragott az idő, kamasz most is; magánéletéről pedig semmilyen információt nem kapunk, nemhogy az a dráma építőköve, fordító motívuma lenne. „A történelmi színdarabnak minden egyében kívül még egy külön problémája is van: a történelem politikumának és a szereplők magánéletének összeolvasztása” — szögezi le Schöpflin Aladár. Fülöp király és Don Carlos politikai szembefordulása összefonódik szerelmi versengésükkel; Bánkot nem csak Tiborc monológja és a magyar urak elégedetlensége tüzei Gert-rudis, az idegenek ellen, hanem a féltékenysége is. Sütő nem törekszik eléggé erre az összeolvasztásra, kivált Szervét magánéletét nem bontja ki, az eszmék harcát nem toldja meg vagy nem találkoztatja a magánélet színeivel, elemeivel. Igaz, Schöpflin tétele nem esztétikai kánon, az eszmék ütközése elképzelhető a színpadon a személyiség, a magánélet gazdagabb rajza nélkül is — de az efféle drámaszemlélet más formát, stílust követel meg, mint amilyenrel Sütő András él; elvontabbat, parabolisztikusabbat talán, vagy akár ironikusat (mint Jancsó legjobb filmjeiben, avagy némely szándékosan anakronisztikus modern történelmi drámában: itt megengedhető, hogy a főhős vagy a főhősök pusztán gondolatok szócsöveként jelenjenek meg). Sütő a *Csillag a máglyán* második s kivált harmadik felvonásában nem tudott — vagy nem akart? — választani az indító képek módszere és az absztrahálás lehetősége között, ezeket vegyíti, mégpedig nem mindig s nem teljes sikerrel, néha már-már az iskoladrámák hagyományát követve. Néhány kitűnő, robbanóan izgalmas jelenet ellenére (ilyen például a vádló és a vádlott összeláncolása) a ritmus meglassúbbodik, a viták olykor didaktikussá vagy illusztratívvé válnak, ismétlésnek hatnak. Kálvin és Szervét eszméinek és sorsának alakulása ugyanis nem tud egy *harmadik* fordulatban megnyilatkozni, mint Kohlhaasé az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában*, a drámai építkezés betetőzéseként: amikor Kálvin börtönbe veti Szervétet, annak sorsa, sőt voltaképp mindkettőjüké beteljesedett; ami utána következik, már nem tartogat izgalmat, meglepetést. (A szószék nagyjelenetében egyébként Kálvin, Szervét és Fárel szövege némileg összezavarodik, az ígért polifónia helyett hangzavart kapunk: efféle megoldás csak a zenében sikeres, ahol a szólamok vagy motívumok egymással feleselve vagy egymást erősítve harmóniában olvadnak össze. A színpadon csak egyetlen eseményre, szövegre, hangra figyel a néző.)

De a *Csillag a máglyán* nagyerejű zárószavaiban Sütő András ismét fölragyogtatja vitathatatlan drámaírói képességeit — sőt azt is, amit oly ritkán enged szabadjára: költészetét. Szervét, Kálvin, Perrin, Fárel és a többiek bonyolult s talán nehezen követhető vitáinak lankadtsága után a máglyára induló Szervét döbbenetes szavakkal búcsúzik önmagától és a közönségtől, mindenek ellenére, Sütő szándéka ellenére is Kálvin fölé magasodva most: „Nyitott szemmel aludj, Szervét Mihály. Mint a viaszbabák, mint a játékbabák! Az Új Jeruzsálem kövei között nyitott szemmel aludjatok, jó emberek. Mint a viaszbabák. Mint a játékbabák.” A kissé fáradt olvasó szeme előtt *ekkor* jelenik meg igazából Champel mezeje, a máglya. És végigfut hátán a hideg.

*

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában* mintha azt írta volna meg Sütő András, hogy vannak helyzetek, amikor a forradalmat ki kell robbantani, következetesen végig kell gondolni és harcolni, még ha a jelenben kevés is az esély győzelmére (mint a parasztháborúk vagy a párizsi kommun idején). A *Csillag a máglyán*

mintha azt példázná, hogy a győzedelmes egyház óhatatlanul megcsontosodik, megmerevedik, ha uralmon akar maradni — s egyben azt, hogy a hatalomhoz minden erejével, minden eszközzel ragaszkodó egyházfő-politikus és a szabadság gondolatát, gyakorlatát beteljesíteni kívánó forradalmár igazsága egyaránt igazság, sőt olykor az utóbbi álmodozás csupán, csak az előbbi megvalósítható.

Elgondolkodtató, különös, hogy ez az üzenete Sütő két drámájának — vagy legalábbis ilyen értelmezésre is lehetőséget ad. (*Kriterion*, 1975.)

RÉZ PÁL

Költészet és létértelmezés

KERESZTURY DEZSŐ: ÉGŐ TÜRELEM

Keresztury új verseskötve a mai magyar líra átlagából törvényt kereső szenvedélyével, eredeti filozofikus igényével emelkedik ki. Az elemzés hálóját tágabb világra veti rá, mint a közvetlen tapasztalat: nem az esemény, hanem a lét a költő-élménye, a konkrétumot meghaladó tágasságával. A vers kozmosz- és önértelmezés-egyszerre, a „kettős arcú sors” vallatása: a történelem mint szülői „...parány-világok napjait feldúló hallalikus vérszomjas tébolyát”, ám miképp váltja át „...határtalan naprendszerek személytelen törvényeit emberszóra”. Az alkotó én jellemzője a metafizikát kutató ösztön, mely az egyszerűből, köznapiból szüntelen az egyetemes, általános felé tekint. Nem a banális életet élő reflexember, hanem a „megkötözött szabadsághős”, akinek sosem az illúzió, hanem a bizonyosság ad nyugalmat. Gondolatisága mégsem valamiféle holt didaktikus tantételeinek összege, hanem mindig a megismerés drámáiból, a történelmet alakító-eiszenvedő ember dilemmáiból bontakozik ki. Ellentmondások érlelik, feszítik:

*A csillagokig tör föl a hit;
ami miénk, feldúlják itt lenn,
s kitűzzük a közönyös űrben
erőnk hódító zászlait.*

Egyazon törvény hatalma parancsol, mégis „...csak a múlandót érdemes szeretni, csak a tűnékenyt érdemes keresni”.

Gondolati költészetét nem csak a doktrinárségtől — a hagyományos Ószikék-líra-rezignált bölcselkedő hajlamától is el kell határolnunk. Ne tévesszen meg senkit a kötet címével Aranyra emlékeztető záróverse, a *Mindvégig!* A képekben lobogó láng: túlmutat a megfáradt ember öngyötrő panaszában. Az ősz itt nem az eliramló élet-jelképe, nem az elmúlás évada, hanem — a reneszánsz öregségszemléletére emlékeztetően — a beért termésé, a gazdagodásé, a rendteremtésé. Mérsékletre, fegyelemre fogott vitalitás, és nem nosztalgikus mélabú. A költő, a „fegyelembe bújt lump”, szerpentinén, lankán is fölfelé halad, s mintegy fölszabadítja szorongásából a gondolat: „Miért kétségbeesünk azon, hogy az életbeli rend érvényes ránk is?” Legfőljebb sztoikus, de nem szkeptikus; mert beszűkült létben is teljes emberként akar élni: „Legyek magamnak is kaptatója: kavics formálója: simító erő, de tömörítő, hogy szikrák pattanjon, acél ha üt rám.” Magánya se a kivetettségé, még ha úgy tűnik is, hogy „ingó vízre feszített ég”. A számvetés jogát, a mérleg megvonását se hagyja az utókornak; ítélőszéke az „itt és most” legyen, követeli. Találónan fogalmazza meg önarcképét, életelvét: